

Соціальна нерівність в еволюції людських суспільств

Ця стаття може видатися провокативною за своїм історичним масштабом та аргументами. Сподіваюся тим самим викликати дискусію про теперішнє і найближче майбутнє нашої світової системи. Своєю чергою, висунення й оцінювання гіпотез потребують серйозних теоретичних засад. Я стверджую, що такі засади можуть бути знайдені в історичній реконструкції соціальної еволюції, під якою я розумію вельми тривалий процес — від джерел походження людського виду аж до теперішнього часу і майбутнього. Це зовсім не абстрактні міркування. Еволюційна логіка, уявлювана нині завдяки спільним зусиллям численних дослідників, що мали місце на рубежі ХХІ століття, проливає світло на походження нерівності та соціальної влади в людських суспільствах. До того ж раціональне знання про владу і нерівність саме по собі є необхідною умовою цілеспрямованої зміни суспільства.

Повоєнне відновлення, що розпочалося від 1945 року, сприяло і зростанню характерних для модерну інтелектуальних претензій на наукове пояснення патернів (принципів) будови людських суспільств — від самих джерел історії аж до проєкції в майбутнє. Відправною точкою було, мабуть, тривожне усвідомлення загроз життю на планеті, породжених недавньою фашистською політикою знищення народів за расовою ознакою і наближення перспективи ядерної війни та глобальної екологічної катастрофи. Однак ці страхи витіснялися величезним оптимізмом і відчуттям усесилля людини, що виражало дух епохи. Усезагальне очікування нового прогресу підживлювалося перемогою над нацизмом, здобутою 1945 року, повоєнним економічним зростанням і піднесенням добробуту, припиненням терору і початком демократизації в комуністичній Східній Європі, а також здобут-

тям незалежності колишніми колоніями з їхнім рішучим прагненням «розвиватися». Не останньою чергою всесвітнє поширення університетської освіти та швидке нарощування наукових досліджень породили нові надії на могутність сучасної науки. Головними колективними героями повоєнної трансформації світу стали цілі національні держави та масові рухи, що намагалися засновувати національні держави в колишніх колоніях. Звідси випливало ключове значення держави, суспільних рухів, революцій та їхньої ідеології, а також спрямовуваного державою розвитку для дослідницької програми того, що дістало назву (можливо, надто вузьке) історичної соціології.

У 1970–1980-х роках історична соціологія переживала свій “золотий вік”, чому сприяло накопичення у багатьох країнах досліджень в царині соціальних наук [Collins, 1999]. Одна за одною народжувалися теоретичні ідеї, що переглядають канонічну проблематику соціальних наук. Це звільнення від парадигм ХХ століття, що панували над свідомістю (“unthinking”), дало змогу сягнути сили-силенної важкодоступних місць [Wallerstein, 2011]. Але воно також залишило чимало неопанованого простору, що його необхідно досліджувати, облаштовувати, приєднувати до вже обжитого і, зрештою, пов’язати з неакадемічними, доступними дискурсами. Одне слово, у нас багато роботи.

Засадові наративи історичних трансформацій були у своєму макробаченні переважно телескопічними, починаючи з грандіозних амбіцій теорій модернізації і аж до більш критичних і водночас обережних теорій, таких як неовеберіанський синтез Майкла Мана або світ-системний підхід Імануїла Валерстайна. Але щойно параметри нової парадигми склалися, фокус досліджень ставав більш мікроскопічним, навіть якщо їхнім предметом залишалися такі макрофеномени, як формування держави, еліти, революції, демографічні процеси чи товарні ланцюжки. В історії зазвичай домінували брутальні матеріальні чинники політичної економії та збройної сили. Однак траплялися й рідкісні моменти, коли, здавалося, на перший план виходять полум’яні ідеології, що пробуджують ентузіазм мас. Такі моменти виникали, як правило, в разі краху політико-економічних систем, що наставав унаслідок військової поразки, фінансової кризи, відносної перенаселеності (особливо такої, що заторкувала еліти) та дії звичайних причин, що викликають революції [Hanson, 2010]. Тому нам слід не перейматися абстрактним питанням “чи воно буде?”, а відповідати на конкретніші запитання — “коли?” і “за яких умов?” людська воля, що домінує в ідеологічному баченні та політичній дії, здатна взяти гору над успадкованими від минулого структурами економіки та геополітики.

У свою золоту добу 1970-х років нове покоління макроісторичних теоретиків зіткнулися з опозицією двох типів, що зазвичай виникають у моменти проривної інтелектуальної творчості. З одного боку, то були ар’єргардні оборонні дії вже сформованих шкіл: поки ще живого ортодоксального “партійного” марксизму і ліберальної теорії модернізації, що відродилася у 1990-х роках в ентузіазмі з приводу глобалізації. Натомість неокласична економіка заглибилася, по суті, в себе, замкнувшись в непробивній обороні своїх привілейованих інституціональних бастионів, де економісти мейн-

струму змогли в усьому блиску ізоляції нескінченно продовжувати свою схоластичну справу. Інший різновид критики був ультраавангардним. Він закликав до дедалі нових хвиль інтелектуальних інновацій, включно з проблемою гендерної ідентичності або новітніми інструментами математичного моделювання. Проте авангардні маніфести не втілювалися у фундаментальних працях того самого калібру, що був характерний для макроісторичної соціології “сімдесятників”. У результаті на гуманітарному фланзі виникло інтелектуальне болото під загальною рубрикою постмодернізму, що позбавило суспільну свідомість волі й посягло глибокий песимізм щодо можливості соціальних змін.

Інтерес до макроісторичної соціології та її суміжних інтелектуальних проєктів в антропології, історії й економіці розвитку різко скоротився після 1989 року. У цьому поворотному пункті сучасної історії блискавичне перетворення східноєвропейських дисидентів на неоліберальну ортодоксію Заходу довершило величезні зміни в глобальному інтелектуальному кліматі. Хоч би як критикували Френсиса Фукуяму і Семюеля Гантингтона, саме вони найяскравіше висловили панівні від того часу уявлення про остаточний історичний тріумф ринкового лібералізму або ж вічний конфлікт націоналістичних фундаменталізмів, названих “цивілізаціями”. Тепер ми можемо бачити наслідки цього процесу в народних повстаннях, які зайшли в глухий кут, прагнучи більшого егалітаризму, на Заході, в арабських країнах, Росії, Україні й по всьому світові. Соціальна енергія явно є. Але бракує надійної карти соціальних реалій і компаса, що вказував би нові можливості використання цієї енергії. Справді, корисна карта має містити попередження поряд із дороговказами найкращих маршрутів до пунктів призначення. Та все одно, якими можуть бути ці кращі кінцеві пункти маршруту? Чи можна їх вказати на підставі того, що ми тепер знаємо про мінливі моделі людських суспільств?

Дозвольте стисло роз’яснити, що я маю на увазі під соціальною еволюцією і як ми можемо її мислити. Соціальна еволюція має принаймні два різні, але діалектично взаємозалежні механізми. Первинним рушієм можна назвати, слідом за видатним соціологом-веберіанцем Майклом Маном, колективну владу людей над природою [Mann, 1987]. Антропологи та археологи воліють називати цей процес “виробничою інтенсифікацією”. Це означає кумулятивні зміни в технології, знаннях та соціальній організації, що дозволяють людям долати екологічні обмеження та збільшувати свою чисельність [Johnson, Earle, 2000]. У цій рубриці можна виокремити ще два еволюційні потоки. Перша стратегія виживання впливала з того, що біологи називають “адаптивною радіацією”. Під нею розуміють розповсюдження людських груп у нові продуктивні середовища, від мілководного океанічного узбережжя з його багатством продуктів моря до північної “мамонтового тундро-степу”, де колись жили великі ссавці. Потім, близько восьми тисяч років тому, коли постгляціальний клімат стабілізувався, доцільним і конче важливим кроком багатьох із наших предків стала інтенсифікація виробництва шляхом одомашнення рослин і тварин і перехід, таким чином, до сільського господарства і тваринництва [Ristvet, 2007].

І тут виявляється великий нездоланий парадокс соціальної еволюції. Мірою того, як люди domestikували рослини та тварин, посилюючи свою владу над природою, вони також навчалися “приручати” й інших людей. Особливо звернімо увагу на те, що перехід до землеробства, хоч і мимоволі, перетворив самих хліборобів на тяглову силу, на робочу худобу [Scott, 2017]. Ранні підкорювачі соціальної природи ставали вождями та правителями, використовуючи те, що Майкл Ман точно і слушно назвав “ефектом клітини”, властивим економіці осілого типу [Mann, 1986]. Траплялося, що “ефекти клітини” могли спрацьовувати й у групах збирачів, найщедріше наділених природними ресурсами, напевно, ще за доби верхнього палеоліту. Але значне докладання праці в сільське господарство (особливо в іригаційному землеробстві) і зумовлюване цим збільшення додаткового продукту створили самопосилювану комбінацію “ефекту клітини” та інерційного ефекту динаміки економічного зростання, що суттєво підвищує соціальну складність землеробських популяцій. Це включало також появу нових інститутів ведення війни, оскільки тепер можна було не просто вчиняти грабіжницькі набіги, а й завойовувати та поневолювати сусідів, котрі займаються продуктивною працею. Зростання соціальної складності означає еволюційний прогрес. Але досліджуючи цей звивистий шлях прогресу, серед археологічних знахідок ми виявляємо також нові спеціалізовані й завжди досить дорогі види клинкової зброї, такі як мечі або кинджали, створені суто для убивства інших людей. Також ми виявляємо дедалі більш різкі храми, де відбувалися складні ритуали й жертвопринесення, що в них у буквальному сенсі втілювалися у театралізованих видовищах нові ідеологічні засади влади [Flannery, Marcus, 2012].

Вождівство накладається на колективну владу людей. Його владні та підприємницькі аспекти стають другою рушійною силою соціальної еволюції. Вождівство, що відповідає уявленню Майкла Мана про деспотичну владу, своєю чергою, ґрунтується на трьох підставах: економічному, військовому та ідеологічному контролі. Я пропоную називати їх елементарними формами влади. Політична влада виникає в історії пізніше, разом з новими інститутами держави. Держави значно інтенсифікують темпи історичної трансформації, яка в останні століття досягає воістину революційних масштабів. Питання, що зараз стоїть перед нами, те саме, що стояло і перед першими мислителями-еволюціоністами кінця XIX століття, — в якому напрямі розвиватиметься ця прогресія далі?

Суто теоретично існує лишень три можливості. По-перше, соціальна еволюція, якщо вона порушує екологічні та соціальні умови існування людства, завжди може призвести до вимирання. Тепер ми знаємо, що в минулому вимирання — повного або часткового — зазнали чимало популяцій людей. Сьогодні загальноновизнаними серед загроз, котрі, як підозрюють, можуть покласти кінець життю на землі, є деградація довкілля, епідемії нових невиліковних хвороб і атомна зброя. Можливі й інші, нерозпізнані загрози існуванню людства на планеті. Другий еволюційний сценарій — стагнація на досягнутому рівні розвитку. Справді, незмінним бажанням багатьох сучасних лібералів і консерваторів є завершення соціальної еволюції на досягнутому рівні. Аналітичною проблемою стосовно цього очікування є від-

сутність чіткого механізму (за винятком, звісно, проповіді еліт), за допомоги якого соціальна еволюція може сповільнюватися аж до комфортної зупинки в суспільстві, що характеризується класовою й етнічною статусною нерівністю. І третьою логічною можливістю є вихід соціальної еволюції на якийсь новий її рівень. Але що осмисленого ми можемо сказати про цю можливість, якщо наше нещодавнє минуле і теперішнє не мають історичного прецеденту?

Тільки завдяки ретельній історичній реконструкції ми могли би виявити певну логіку в калейдоскопічній послідовності “кристалізації влади”. Загальні сумніви щодо теорій соціальної еволюції вказують на проблематичність застосовності дарвінівських принципів за межами біології. Але чи має будь-яка еволюція бути дарвінівською? Ключові механізми культурних змін виглядають радше ламарківськими, ніж дарвінівськими: успадкування знання шляхом навчання, цілеспрямоване об'єднання і злиття різних традицій [Gould, 1996]. Останні пару століть, власне в модерний період, наука суттєво розширила і розвинула ці два механізми зміни знань.

Чи є знання владою? Можливо, воно становить ключовий компонент будь-якої влади, хоча саме по собі не є джерелом влади. Навпаки, виробництво і використання знань залежить від умов, що впливають з основних джерел соціальної влади. Утім, макроісторична соціологія послідовно демонструє, що соціальні зміни виникають в зазорах між основними вузлами системи. Сучасні університети були створені у XIX і XX століттях в адміністративних, військових і промислових інтересах держав та їхній правлячих еліт. Але після 1945 року університети значно лібералізували набір студентів і поширилися цілим світом із новим завданням, пов'язаним з інкорпорацією готових до просування вгору соціальних низів та раніше пригноблених груп, політична вага яких зростала в перебігу світових війн, подальших революцій, реформ і деколонізації. Незважаючи на неоліберальну політику жорсткої економії, університети загалом виявилися надзвичайно сталими інститутами. Вони були захищені престижем і колективною силою свого професорсько-викладацького складу, котрий насправді став чимось на кшталт новітнього різновиду робітничої аристократії. Але здебільшого вища освіта в перебігу світової трансформації після 1945 року ставала центральним елементом у життєвому циклі відтворення освічених фахівців середнього класу, й тому вона істотно позначалася на сподіваннях усіх тих, хто прагнув посісти позиції середнього класу. Власне, університети перетворилися на центральне місце суперництва — як класового, так і щодо інших соціальних ідентичностей.

Проміжне становище університетів за доби пізнього капіталізму, їхня розгалужена організація і статусні інтереси їхніх численних представників, як постійних (викладачів), так і тимчасових (студентів), укупі створюють потенціал для висування політичних вимог і здатні змінити чинний поділ влади. Колективна влада над природою, досягнута людством, усе одно може стати менш монополістично сконцентрованою і більш колективно розподіленою. Якщо це нагадує вам про бунтарські надії 1968 року, то це не випадково. Період 1956–1989 років (з яким не випадково пов'язаний початок золотої доби макроісторичної соціології) відзначений саме першою хвилею

масових виступів освічених фахівців проти “системи”. Їхній провал, за яким настав тривалий період реакції, був у принципі провалом ідеологічної картини світу. Освічені дисиденти в індустріально розвинених країнах, керуючись радше дораціональною неприязню, ніж здоровим глуздом, не пішли шляхом ранніх революціонерів, утіленням яких були якобінці та більшовики. Екстремальний досвід початку ХХ століття показав, що революційна стратегія останніх, котра полягає в захопленні влади в окремих державах в умовах сучасної військової геополітики, обтяжена ризиками тоталітарної диктатури та війни. Замість цього дисиденти 1968 року відверто сприйняли панівні реформістські ідеології своїх держав, вимагаючи соціалізму або ліберального капіталізму “з людським обличчям”. Макроісторична соціологія, на жаль, надто спізнилася, щоб її нещодавно здобуті ідеї змогли вплинути на ідеологію і політику практичних соціальних змін у бік більшого егалітаризму. Чи не спізниться вона знову?

У цій статті я хочу окреслити, мірою необхідності, масштабну ідею еволюції. Остання розпочинається в передісторії й тягнеться аж до нинішньої доби глобалізації, коли старі елементарні типи влади, властиві особистому вождівству, все ще функціують понад сучасними інститутами державної та приватної бюрократії, між ними й усередині них. Найочевидніше це виявляється у вельми поширених нині феноменах польових командирів, мафіозних хрещених батьків, релігійних і світських ідеологічних антрепренерів і, головне, в корумпованості політиків та корпоративних босів. Проте масштаби сучасних держав і бізнес-корпорацій суттєво перевищують звичайний діапазон можливостей контролю з боку одноосібних правителів. Тут дається взнаки ключова політична суперечність нашого часу: накладання індивідуальної деспотичної влади на публічну інфраструктурну владу (колективну просто з огляду на її справжній масштаб та складність). Вождівська влада корумпує публічну владу, використовуючи інституціональні правила і потоки ресурсів на благо лише білявладних еліт. Проте в самій цій суперечності прихована можливість політичної програми, здатної вивести соціальну еволюцію на більш егалітарний шлях. Ситуації, за яких елементарні типи соціальної влади опинилися в монопольному володінні вождів та інших “босів”, можуть виявитися лишень швидкоплинним історичним епізодом — нехай навіть тривалістю в кілька тисячоліть, але все одно лишень епізодом, фазою у тривалій еволюції людських суспільств. Давайте стисло простежимо головні лінії, якими вона розвивалася.

Усі поховання від початку були рівними. Як правило, ранні поховання були колективними. В археології ці колективи описуються як невеликі групи людей, які посіли тривке становище у своїх виробничих екологічних нішах. Це могли бути землі, щедрі на ресурси для багатого полювання, рибальства і збирання або на різноманітні рудиментарні сади. Колишні спроби пов'язати етапи соціальної еволюції з конкретними технологіями виявилися не відповідними справжньому перебігу історії [Johnson, Earle, 2000]. Значення по-справжньому мав, напевно, розмір людської групи, що могла відтворювати себе в даній екологічній ніші, використовуючи доступні виробничі методи. Різноманітні й дедалі більш аналітично витончені дані щодо дуже тривалого періоду передісторії вказують на те, що егалітарна колек-

тивна влада людських груп довгий час перевершувала вертикальну ієрархічно зорганізовану соціальну владу над людськими колективами. Очевидно, що колективна влада також утримувала під контролем соціальну владу й амбіції індивідів та потенційних вождів, котрі прагнули піднесення. В останні десятиліття виник справжній потік літератури, включно з бестселерами, що подає поведінку лютого шимпанзе як модель людського індивідуалізму. Це неприхована апологія певної ідеологічної позиції. Проте знання, здобуті соціальною наукою, можуть також допомогти оцінити й відповідні претензії ідеологій.

Фахові дослідження приматологів показали, що поведінка сучасних вищих мавп, таких як горили, шимпанзе і бонобо, не може слугувати безпосередньо моделлю для пояснення соціальної поведінки людей [Boehm, 2001]. Наш діапазон поведінки набагато ширший, ніж в інших видів, напевно тому, що людські мотивації переважно є культурними і ситуативними. Якщо відволіктися від жорстокого міжгрупового насильства, — що також є дуже людською поведінкою, хоча воно траплялося, вочевидь, не дуже часто серед ранніх і менш поширених груп населення, — люди явно більш кооперативні й альтруїстичні, ніж будь-які інші суспільні примати [Turchin, Currie, Whitehouse, s.a.]. Афористично висловив цю саму думку гібралтарський біолог Клайв Фінлейсон — люди становлять унікальний вид, у якого індивідуальна травма безпосередньо не обтяжена швидким летальним кінцем [Finlayson, 2009]. Зрештою, не мавпи, а саме люди, яких знаходять на всіх континентах, були наділені неймовірними набутими здатностями, такими як риболовля з допомогою гачків, полювання з допомогою цілеспрямовано розробленої для цього металюї зброї, а пізніше і розведення великої рогаатої худоби і верхових коней. Претенденти на встановлення вождівства, як чоловіки, так і жінки, постійно зустрічаються серед людей. Проте антропологи зафіксували низку контрстратегій, які стримують претензії на першість — від глузувань і присоромлення до вигнання з групи і групового вбивства, незрідка уві сні. Все це від самого початку обмежує і спрямовує підприємницьку енергію потенційних ватажків на суцільне благо і досягнення колективних цілей [Cashdan, 1980]. Це принципово важливий вихідний рубіж, який необхідно встановити.

Проте з певного історичного моменту, на превелике задоволення музейних працівників, в археологічному літопису виникають куди багатші індивідуальні поховання. Хто були ці виняткові люди, які дивляться на нас зі своїх багатих поховань, як правило, давно розграбованих їхніми ж заповзятливими сучасниками? Це архаїчні претенденти на владу, дуже успішні у створенні точок контролю в мережах групових конфліктів, або колективних переконань чи обміну матеріальними цінностями. Точка контролю тут є ключовим словом: виникнення цих регуляторних механізмів стало можливим тільки після того, як мережі соціальної взаємодії перевершили колективні спроможності малих груп родичів і добрих сусідів. Іншими словами, історична інтенсифікація соціальних взаємодій породила ресурсні структури, котрі, своєю чергою, вможливили контроль, захист і накладання моральних санкцій. Звідси й історична поява персонажів, яких назагал можна позначити як Воїна, Жерця і Кушця. Але вони ще не були великими Правите-

лями, позаяк у доісторичний період претенденти на владу не могли забезпечити логістику й матеріально-технічну базу державотворення.

У будь-якому разі архаїчні вожді були людьми надто зайнятими. Якби ви самі вирішили стати великим вождем, на який з елементарних типів влади ви б спиралися першою чергою: на військову міць, на економічне багатство чи на ідеологічні переконання? Як і все, пов'язане із секретами владарювання, це каверзне питання! Якщо ви виявилися настільки наївними, щоб зробити тут вибір, то ви вже провалили іспит на майбутнього вождя. Завдовго до Макіавеллі чи, якщо завгодно, японської відеоігри “Покемон”, логіка накопичення соціальної влади наказувала: “Впіймай їх усіх!” В елементарних типів влади немає свого козирного туза. З одного боку, ніхто не боротиметься за злиденного вождя. З іншого боку, багатство потребує, щоб його захищала сила. І нарешті, мало хто став би молитися і приносити жертви в самопроголошеному храмі, якби ніхто не вклався у здатні вражати прикраси та ритуальні видовища, одночасно караючи конкурентів-“лжепророків” та інших еретиків.

Джерела соціальної влади не є геть незалежними самостійними абстракціями. Влада — це нескінченний і складний процес сплетіння потоків взаємодій людей, залучених у соціальні мережі, що уявлюються тільки в результаті нашого наукового аналізу. У реальному потоці життя вплив сили, багатства і ритуалу радше є неподільним. Але не всі типи влади є однаково важливими чи можливими в різних географічних та історичних контекстах. У деякі епохи провідну роль відіграє завоювання. Але десь іще завоювання може виявитися попросту нездійсненим; це особливо стосується віддалених місцевостей, куди не всяка армія дістанеться. Тоді вигіднішою може виявитися торгівля. Такі хитромудрі розрахунки та можливості, зумовлені випадковими історичними обставинами, є головною причиною виникнення строкатої і, на перший погляд, безцільної послідовності історичних форм влади: племінних вождівств, храмових громад, торгових міст-держав, кочових орд, феодальних володінь та імперій, що періодично виникають і розпадаються.

Цей висновок став каменем спотикання для багатьох еволюційних теорій, надто прямолінійно виведених з емпіричних узагальнень. Влада насправді є одним із різновидів “першоречовини”, елементарних стихій — подібно до води, вогню і вітру. Отже, вождівство — це створений людиною вузол, скупчення стратегічно важливих точок у соціальних мережах. Вожді домінували в історії людства з моменту винайдення села за доби неоліту, якщо навіть не раніше, у верхньому палеоліті. Наголосимо момент, що є фундаментально важливим: вождів можна знайти скрізь, де розширення соціальних мереж створило можливості для монополізації контролю над стратегічно важливими точками.

У найабстрактнішому формулюванні персональне вождівство являє собою певне “сплетіння” трьох початкових елементів — елементарних типів влади. Воно містить всі переваги рукотворного інструменту. Він спеціально пристосований до конкретних обставин і може — і має — постійно перероблятися під постійно змінювані обставини. Найголовніше тут — кожне з вождівств зроблене за міркою і щільно прилягає до руки його головного

творця і власника. Як найвищою мірою особистісний і вельми адаптивний процес здійснення домінування вождівство має вибудовуватися на свавіллі та деспотизмі. Зрештою, вождівство створюється, щоб керована спільнота залишалася в межах однієї окресленої вождем лінії. У противному разі вожді не зможуть скористатися безпечним виходом на пенсію, чи то в архаїчному минулому, чи то в нинішніх “довічних президентствах” в арабських країнах або в путінській Росії. Вождівство надає численні переваги своїм власникам, що й забезпечило виживання цього давнього соціального конструктивного рішення в наші дні. Серед цих переваг — можливість нав'язування деспотичної волі підлеглим, багатозавданнева адаптивність, відносна ізоляція від народних вимог і, ясна річ, солодкі плоди влади й натхнення від відчуття винятковості свого становища.

Проте негативні аспекти вождівств випливають із їхніх же переваг, тобто з деспотичної влади, якою наділені вожді. Особисте панування неминуче обмежене у просторі та часі. Прості вожді (тобто вожді протодержавних утворень або ті, хто діє в порах держав ніби мафіозні дони, харизматичні проповідники або польові командири) можуть особисто знати в найліпшому разі, кількасот членів своїх формувань, віддавати їм накази і вручати належні нагороди. Вони можуть впевнено управляти тільки невеликою областю, яку можна перетнути з одного кінця в інший за пару днів. Вождівство обмежене фізичними межами особистісного нагляду і контролю. Понад те, начальник має справляти враження людини, яка відповідає своєму становищу і здатна втілювати в життя свої накази. Старіння і хвороби є одвічними й невблаганними ворогами всіх успішних вождівств. Міжцарів'я являє собою момент найвищої небезпеки й тендітності їхнього існування, саме тому, що всі вождівства подібні до речей, виготовлених за міркою замовника, у тому сенсі, що узгоджуються з особистими особливостями й потребами їхнього управителя, зазвичай самого фундатора вождівства.

Тоді вже не важко зрозуміти, чому архаїчні претенденти на вождівство прагнули створити держави, а також чому вони раз у раз зазнавали фіаско в цій нелегкій справі. Держави — це, власне, машини. Як і всі машини, держави розширюють людські здатності понад надані нам від природи. Державна влада куди масштабніша за те, що будь-який окремих вождь може коли-небудь зорганізувати й контролювати. Утім, відповідно до парадоксальної логіки своєї історичної діалектики, державна влада, щоб залишатися якомога всеосяжнішою, також мусить інтенсифікуватися і глибоко проникати в суспільство. У перебігу світової історії чимало великих вождів підходили до порога створення державної влади, але лише деякі обрані змогли здолати цей поріг і залишатися живими достатньо довго, щоб забезпечити тривалість правління своїх династій на державному рівні організації влади. Це пов'язане із тим, що техніки соціальної інтенсифікації — грамотність, бюрократія і ринкова комерціалізація життя — залишалися рудиментарними аж до досягнення неймовірно високого рівня розвитку в особі Римської імперії, ханського Китаю і, особливо, сучасного капіталістичного Заходу. Домодерні вожді, хоч би якими різноманітними були їхні шати й забарвлення, були обмежені елементарною морфологією сифона. Вони качали ресурси, часто зовсім немилосердно, як у разі грабіжницької навали та рабства, і

навіть тоді — лише ті ресурси, що їх можна було відокремити і вилучити з елементарних виробничих одиниць селянських і скотарських домогосподарств. За своєю суттю “редистрибутивна економіка” Карла Полані, феодальний “рекет” Чарльза Тілі та “розбійники-нишпорки” Мансура Олсона описують загалом одну й ту саму реальність. Обмежувальним чинником було не деспотичне право на те, щоб вилучати додатковий продукт, а радше те, скільки (мало!) можна було реально викачати й використати для цілей державної розбудови в бідному аграрному суспільстві.

Державна влада нестримно приваблювала найамбітніших вождів саме тому, що держави обіцяли набагато більше багатства та влади. Одначе впродовж кількох тисячоліть держави залишалися деспотичними й доволі обмеженими. Чого ще можна було очікувати від систем панування в рудиментарних аграрних суспільствах? Стійкий контроль і стягування данини з територій, розташованих за межами безпосередньо прилеглої до вождівства сфери його впливу, завжди залишалися проблематичними.

Ранні держави, за відсутності ринків і розвитку індивідуалізації, могли лише частково інституціонально розв’язати проблему головного агента. Домодерні правителі експериментували з усіма видами механізмів особистої влади: плодили численних спадкоємців чоловічої статі в гаремах (а ті, на жаль, потім часто вбивали один одного); призначали рабів на адміністративні посади, використовуючи євнухів; просували етнічних інородців, як у випадку з купцями або найманцями і мамлюками, котрі залежали від милості правителів; перетасовували особистих клієнтів і “друзів”, як вчиняли римські імператори зі своїми *amici* — намісниками у провінціях. Проте жоден механізм не дав задовільних результатів у довгостроковій перспективі, оскільки клієнти, відряджені до провінцій, мали тенденцію обростати зв’язками і розчинятися в місцевих громадах; тобто, спираючись на місцеву підтримку, вони починали формувати власні династичні вождівства.

Іншим чудовим виходом зі скрутного становища стало створення імперських цивілізацій, точніше, поширення елітарних моделей престижного споживання, релігійних ритуалів, мови й писемності. І знову ж таки, згуртованість еліт у давніх цивілізаціях залежала від кар’єрних очікувань, матеріальної винагороди від завоювань і обсягів здобичі або, коли вигоди завоювань різко скорочувалися, від елітної торгівлі та колективної оборони. Усі такі цивілізації неминуче породжували на своїх зовнішніх кордонах різноманітні “варварські” вождівства, котрі жилися торгівлею і військовими набігами на імперські володіння. Найвідомішими прикладами були німецькі племена в Європі та степові кочівники в Азії. Що потім і мало обернутися “Середньовіччям” при ослабленні класичних імперій.

Саме цей, описаний у найзагальніших рисах, механізм спрямовував добре знайомий нам ритм життя імперій, які періодично втрачали сталість і руйнувалися, що породжувало епохи “феодальної” децентралізації. Утім, у періоди повернення до дрібніших, автономних і більш конфліктних форм соціально-політичної організації деякі вожді дедалі більше скорочували простір “темряви темних віків”. У такі епохи фрагментації імперські техніки влади поширювалися і зазнавали вторинної переробки шляхом суттєвого доповнення їх різноманітними варварськими інноваціями [Anderson, 1974].

Чергування централізованих імперій і феодалізмів у дуже довгостроковій перспективі чітко вказує на наявність особливої еволюційної динаміки [Lieberman, 2003, 2009].

“Піднесення Заходу” — канонічний приклад еволюційного прориву. Зрозуміло, є й інші приклади такого синтезу, коли представники раніше варварських племен з периферійних регіонів могли підібрати і з дивовижною винахідливістю рекомбінувати цінні фрагменти, що залишилися від централізованих імперій. Це, приміром, арабський халіфат, середньовічні Бірма та Японія. Класичний грецький поліс являє приклад більш давніх цивілізаційних субстратів, з яких представники іонійських та дорійських племен створили власну цивілізацію рабовласницької демократії. Повчальною для нашої теорії є та обставина, що давні греки виникли з краху імперій бронзової доби у XII столітті до н.е. [Cline, 2014]. У наступні “темні віки” греки перетворилися на зорганізованих у громади хліборобів, які спеціалізуються на експортно зорієнтованому виробництві оливкової олії та вина й одночасно на воїнів-піхотинців ранньої залізної доби. Вино+оливки у поєднанні із вельми вдалою лінією морського узбережжя і більш доступною залізною зброєю в сумі дають класичний грецький поліс. Ранньомодерний Захід також може видатися унікальним у багатьох аспектах — від його багатой римської спадщини до його щасливої географії (котра, втім, означала катастрофу для корінних американців). Проте розгляд процесів, що відбувалися на Заході, у ширшій перспективі передбачає, що в якийсь момент перехід до “модерну”, включно із сучасним економічним зростанням, мав збігтися з процесами в Євразії та запустити капіталістичну динаміку. Для того існувало безліч традиційних бар’єрів, але було також і чимало чинників, що сприяли розвитку в цьому напрямі [Collins, 1999a].

Капіталізм виріс із ринкової динаміки, що виникла на багато століть раніше і була дуже поширеною на трьох континентах Афро-Євразії [Abu-Lughod, 1989]. Історичний прорив капіталізму відбувся в далекозахідному кластері феодальних коаліцій-суперниць (“Європи”), які у своїй середньовічній формі виглядали радше як вождівства, ніж як бюрократичні держави. Завдання майбутніх поколінь учених полягає в тому, щоб сформулювати синтетичну теорію переходу до капіталізму, але вже зараз її елементи виявляються цілком визначеними — і вони матеріалістичні. Навіть такі старі (і якоюсь мірою ідеологічні) суперечності щодо ролі християнства у виникненні капіталізму значною мірою розв’язані тепер завдяки зсуву акценту на матеріальні аспекти церковної організаційної інфраструктури та міжлітніх конфліктів з приводу привласнення церковних активів і повноважень [Lachmann, 2000].

Рушієм піднесення Заходу виступає брутальна матеріалістична військова геополітика. В Європі усталилася ситуація, за якої численним монархам у стані війни доводилося залучати мобільний космополітичний капітал, аби збільшити свою збройну силу, а держави допомогли капіталістам колективно як класові зменшити їхні витрати на захист [Arrighi, 2010]. Своєю чергою, капіталізм пропонував претендентам на державну владу якісно новий різновид владного “метаболізму”. Якщо архаїчним претендентам на вождівство доводилося покладатися на примусове вилучення

величезної кількості життєвих засобів, сучасні претенденти на владу в державі мали у своєму розпорядженні набагато гнучкіші й швидкодоступні капіталістичні фінанси.

За ранньомодерної доби ринки давали можливість, як і раніше, все ще відносно малого масштабу західним правителям утримувати набагато більші та професійніші збройні сили, ніж колись давала змогу стягнута данина. Але не менш важливим є те, що величезні суми грошей, отримані від приватних кредиторів, допомагали розбудовникам ранньомодерних держав на Заході одержувати, причому у великих кількостях, нове і нечувано дороге технічне забезпечення влади у вигляді гармат і океанських вітрильників [Cipolla, 1965]. Уперше в історії стало можливим завоювання світу в посправжньому планетарному масштабі. Проте початково розколотий Захід одночасно поширив світом кілька колоніальних імперій, чиє торгове і геополітичне суперництво несло в собі насіння своєї власної руйнації. Зайнятість на військовій службі й колонізація підтримували заробітну плату на відносно високому рівні, принаймні в таких країнах, як Англія. Своєю чергою, висока заробітна плата зробила окупними довгострокові інвестиції в технологічні інновації [Allen, 2011]. Унаслідок усіх цих важливих змін держави могли і, врешті-решт мусили дозволити собі стати доволі великими, вельми бюрократичними і надто експансіоністськими.

Немає потреби довго розповідати про те, що згодом сталося із соціальною владою на Заході. Ця історія в різноманітних варіантах є сьогодні однією з тем, у найкращий спосіб розроблених у новій історичній соціології. Держави, що діють в капіталістичному середовищі, одержали обширну інфраструктуру для забезпечення владних повноважень і відростили багато “щупалець”, що глибоко проникають у суспільство. Але той же процес нарощування інфраструктури породив зворотний ефект, дозволяючи суспільству пред'являти державі претензії та вимоги. Наприкінці XVIII й у XIX столітті ця нова можливість посприяла розвитку двох конкурентних ідеологій громадянства: націоналізму і соціалізму. Ідеологічною реакцією еліти став головним чином центристський, поетапно реформістський і притому такий, що поважає інститути власності, лібералізм [Wallerstein, 2011]. Простолюд, а віднині “громадяни” своєї нації тепер набували для правителів своїх держав значення бажано справних платників податків, кваліфікованих робітників і патріотичних (і загалом здорових) військовослужбовців. Держава була тепер просто змушена якимось зважати на запити громадян. Адже в противному разі, без позитивної реакції на свої сподівання громадяни почнуть створювати громадські організації, використовуючи нові можливості освіти й технології комунікації, та візьмуться за організацію масових протестів аж до революцій [Tilly, 1990]. У підґрунті дієвості вимог громадян зрештою лежить збережене геополітичне суперництво держав. Найуспішніші страйки, реформи, революції, а також деколонізації зовсім не випадково виникають і прокочуються цілими хвилями саме після великих війн, особливо двох світових війн XX століття [Silver, 2003].

Момент історично найвищої здатності громадян впливати на державу настав після 1945 року. І це повертає нас до наших вихідних аргументів. Указаний момент безпрецедентних прогресивних політичних змін і со-

ціального прогресу сприяв оптимізму, навдивовижу сильному в усьому світі впродовж 1950–1960-х років. Холодна війна, розумно обмежена з обох сторін, насправді виявилася винятково сприятливою для економічного зростання, реформ соціального добробуту, проектів розвитку, не кажучи вже про щедre фінансування науки. Період холодної війни також призвів до величезної експансії влади держави в усьому світі. Жоден інший період в історії не відзначений створенням такої кількості міністерств освіти, охорони здоров'я та економічного планування. Навіть різноманітні партизанські армії в Латинській Америці, Азії та Африці тепер почали створювати власні школи, клініки та жіночі відділки. Це стало обов'язковим тестом на їхню міжнародну і внутрішню легітимність. У той самий період забезпечення суспільного порядку також сягнуло найвищого рівня у великих містах, в тому числі й у Палермо, Одесі, Шанхаї та Чикаго [Derluguian, 1996].

Усе це передбачало приборкання вождів державами і народними рухами. Фактично, приборкування вождів було центральним елементом формування сучасних держав, що усували або, принаймні, інкорпорували вождівства в себе в якості власних внутрішніх органів. Найбільше це уявнилося в історії створення сучасних збройних сил, що перетворюються із початково військової аристократії на офіцерський корпус бюрократично зорганізованих професіоналів. Інший шлях вів до перетворення колишньої аристократії на провінційних нотаблів, а потім обраних політиків чи належних до еліти професійних комерсантів, котрі використовують символічний капітал своїх стародавніх титулів, гарних манер і зв'язків — якщо, звісно, їхнім предкам вдалося уникнути люті революційного терору. Доля тих, хто в Новий час мав ідеологічну владу, не надто відрізнялася. Священики та релігійні ієрархії поступово бюрократично підпорядковувалися інтересам відповідних національних держав і націоналізувалися в їхніх рамках. Провідними голосами сучасних ідеологій стали світські журналісти, партійні пропагандисти, творчі інтелектуали або, якщо завгодно, професори соціальних наук.

Історична тенденція приборкування вождів, одначе, пережила катастрофічний провал унаслідок Першої світової війни. Жахлива дезорганізація переможених імперій і їхніх панівних класів відкрила шлях до захоплення державної влади революційними соціалістами, а слідом за ними (і на зло їм) також контрреволюційними ультра націоналістами фашистського штибу. Розвиваючи методи мобілізації військового часу, ці рухи створювали жахливі ефективні тоталітарні диктатури, що поєднують інфраструктурну могутність сучасної бюрократичної держави з деспотичною силою нових “революційних імператорів”, прототипом яких був Наполеон Бонапарт. Фашистський тоталітаризм був ліквідований у перебігу війни, і навряд чи можна собі уявити, як це могло закінчитися чимось іншим, окрім війни. Комуністичний тоталітаризм, що ніколи не був настільки апокаліптичним, як його фашистські вороги, мав триваліші й різноманітніші траєкторії розвитку. Зазначу, що в усіх комуністичних державах верховні вожді в підсумку були приборкані зсередини своїми бюрократичними елітами й інтелігенцією, чий ясно виражені преференції були спрямовані на лібералізаційні реформи замість нелюдського тиску військово-політичної мобілізації. Проте

радянська бюрократична номенклатура ніколи не намагалася позбутися інституціональної мушлі своєї промислово високорозвиненої й багатонаціональної держави. Кінець кінцем у перебігу давно відтерміновуваних реформ вона зовсім випадково розібрала на шматки цю державу та її економічні активи. Водночас комуністичні кадри в Китаї успішно перебудували свій апарат — набагато простіший з інституціональної точки зору — і перетворили його на останнє розширене видання східноазійської держави розвитку. Комунізму у ХХ столітті, зрештою, не судилося перемогти капіталізм, але він також не був остаточно приречений на крах [Derluquin, 2013].

Тоталітаризм, однак, не слід розглядати як лихо минулого. Його причини лежать не в якійсь певній ідеології, а в безпрецедентній могутності сучасної держави. Повторю, держава є машиною, що генерує і спрямовує соціальну владу. Як і будь-яка інша машина, вона може використовуватися по-різному: від надання соціальних благ до стеження за громадянами, ба навіть знищення цілих груп населення.

Темний бік сучасних держав нікуди не подівся і може знову проявитися в майбутніх кризах. Умови цілком конкретні: це еліти в момент паніки перед лицем розгніваних мас, ідеологічна поляризація в суспільстві плюс воєнізовані формування, що виникають на крайніх політичних флангах унаслідок дезорганізації держави в центрі. Поточне поширення приватних сил безпеки й особливо сучасних засобів електронного спостереження додає нових небезпек. Теорія соціальної еволюції може давати оптимістичні прогнози, але від неї можна почути і важливі застереження. Тоталітарні виверти залишаться постійною загрозою, поки ми живемо в державах і стикаємося з можливістю великих і раптових криз.

Лише один із різновидів сучасних вождів ніколи не був цілком приручений державами. Це, ясна річ, приватні капіталістичні підприємці. Капіталісти, глобальні купці модерну, змогли вижити й досягти успіху в торгу з правителями держав, погрожуючи втекти в інші юрисдикції разом зі своїми капіталами, зв'язками й організаційними навичками. Звісно, держави могли вигнати і знищити своїх капіталістів, як колись намагалися зробити комуністи. Націоналістичні держави у третьому світі відрізнялися від комуністів лише тим, що експропріювали (“націоналізували”) активи тільки в певних іноземних або “компрадорських” категорій капіталістів. Але це ніколи не спрацьовувало в довгостроковій перспективі й навіть у короткостроковій часто викликало економічні катастрофи. Причина, мабуть, полягала в тому, що різні антикапіталістичні держави ХХ століття вдавалися до використання сурогатів військового командного стилю управління. Тим часом командні висоти світової економіки завжди перебували під приватним контролем найбільших капіталістів, пов'язаних із наймогутнішими державами в центрах світової системи. Ці капіталісти, що перебувають в центрі світової системи, могли навіть погодитися на різноманітні соціал-демократичні та кейнсіанські компроміси, аби зміцнити свої позиції у світлі геополітичних і внутрішніх викликів з боку широких народних верств. Держави завжди відігравали важливу роль у таких оборонних стратегіях.

Капіталісти ніколи не були цілком ворожими до державної влади, попри те, що їхня класова ідеологія намагається запевнити нас у цьому. Капіталізм розвинувся й поширився цілим світом пліч-о-пліч із розвитком і поширенням сучасних держав. Це не випадково. Модернізація і водночас колонізація, здійснювана західними державами ядра, від самого початку передбачала створення для капіталізму безпечного глобального соціального середовища, яке б забезпечувало одержання прибутку. Зі свого боку капіталісти підтримували (рідко без великих баришів) фінансовий обіг, накопичення багатства і легітимність держав.

Проте в будь-якій складній системі, що розвивається, середовище згодом незворотно змінюється. Капіталізм спершу виник у переважно аграрному світі, де його головні прибутки здобувалися із далекої міжнародної торгівлі й державного боргу. У цю ранню добу капіталізму витрати капіталістичного підприємства були здебільшого пов'язані із забезпеченням охорони та військового захисту. Селянські господарства, як і колись, продовжували традиційно нести на собі витрати суспільного відтворення, тоді як вартість природних ресурсів зводилася до їх видобутку і транспортування. У цій ситуації було доцільно здійснити інтерналізацію охоронних витрат бізнесу шляхом злиття інтересів державної та капіталістичної еліти. Мірою того, як держави ставали дедалі більш капіталістичними і, отже, більш модерними, у капіталістів своєю чергою виникала зацікавленість у тому, щоб ставати більш національними. Утім, по-справжньому великі капіталісти завжди підтримували для цілей ведення бізнесу, забезпечення престижу, зарплати задоволень і, не забуваймо також, укладання шлюбів свої елітні космополітичні мережі, котрі до того ж забезпечували в разі потреби канали втечі.

Мірою того, як сучасна світова система розширювалася і розвивалася, капіталісти дедалі частіше стикалися з потребою інтерналізації витрат. Промислова революція, власне, означала стрибок в інтерналізації витрат виробництва товарів. Далі, однак, соціальні класи індустріальної доби та зорганізовані ними протестні рухи почали домагатися інтерналізації витрат суспільного відтворення, попервах лише в західних країнах, а в кінцевому підсумку і по всьому світові. Ринкові потрясіння ХІХ століття призвели до інтерналізації трансакційних витрат через галузеві картелі, а потім і через корпорації. Велика депресія 1930-х років викликала до життя державне регулювання у по-справжньому масовому масштабі. За умов світових війн і викликів з боку фашизму та комунізму все це виглядало для багатьох капіталістів як нагально необхідна ціна виживання.

Величезна ціна перемоги 1945 року забезпечила заділ на три повоєнні десятиліття процвітання, миру і законності. Однак, з точки зору капіталістичного класу, у стратегії поступок і позиційного стримування були свої межі. Таку межу, очевидно, було досягнуто в перебігу глобальної хвилі повстань у 1968 році. Протестні рухи, незалежно від їхньої риторики, насправді не висували занадто революційних вимог. Власне кажучи, вони хотіли того самого, тільки більше: міцнішого миру, вищого добробуту і більшої демократії. Важлива і лячна відмінність полягала в тому, що рухи 1968 року вимагали всього цього як невіддільних прав людини, а не як милостивих поступок. Показово, що коли ці рухи на Заході, Сході та Півдні й

мали між собою щось спільне, так це їхня відраза до начальників, до Великих Босів, що втілюють патерналістський характер держав і великих економічних підприємств. Нація-держава сама тепер стає кліткою, де капіталістичні вожді стикаються з регулюванням, що зв'язує свободу рук, аж до (чого вони так боялися) повної націоналізації.

Тому глобалізація є не просто структурним продовженням локальних процесів, що розвивалися раніше, або неминучим етапом історичного прогресу. Радше глобалізація виникла як політична й економічна стратегія, запроваджувана впливовими суб'єктами, котрих у той час згадували під рубрикою “транснаціональні корпорації”. Вони наполягали на відмові від компромісів, що сягають часів Великої депресії та світових війн. Глобалізація поряд із дерегулюванням дала змогу великому бізнесові — насамперед американському — уникати обмежень, що замикають економічну діяльність у шкаралупі національних кордонів, де, як побоювався бізнес, політичні вимоги могли б загнати його в кут і змусити погодитися на немислимі поступки. У ситуації значної історичної невизначеності транснаціоналам дуже допомогли несподіваний зліт і провал горбачовської перебудови, що поклала край холодній війні, а заразом існуванню Радянського Союзу. Якби Горбачов або більш реалістичний кремлівський лідер досягли успіху в конвертації становища радянської наддержави в запрошення повернутися на почесних умовах у капіталістичні економічні мережі Європи, не було б неоліберального Вашингтонського консенсусу, а замість цього вісь Париж — Берлін — Москва сприяла би формуванню більш регульованого ринку. Тоді й глобалізація могла б набути іншої форми і характеру. Але ця історична можливість не реалізувалася. Ще однією непередбаченою обставиною стало настільки ж несподіване відкриття маоїстського Китаю західному, передусім американському, бізнесові. Східна Азія стала головним місцем, де реалізувалася нова бізнес-стратегія аутсорсингу. Це те, що видатний географ Девід Гарві назвав “просторовим розв'язанням проблеми” для капіталу [Harvey, 2005].

Протести 1968 року, до яких ми маємо додати масові мобілізації 1989 року в комуністичній зоні світової системи — від Східного Берліна до Пекіна — ознаменували завершення егалітаристської тенденції епохи модерну. Аграрні держави вирізнялися настільки високим рівнем нерівності, що іноді було неможливо кількісно визначити соціальну дистанцію між рабами і рабовласниками. Нерівність, характерна для аграрних суспільств, значною й дедалі більшою мірою зменшувалася в модерну епоху капіталізму. Еволюційні зміни вперше фіксуються на Заході в перебігу конструювання національного громадянства і системи соціального забезпечення. У ХХ столітті ці зміни швидко, хоча й нерівномірно, стали поширюватися й на інші регіони світу. Просто порівняймо дистанцію, що відділяє ситуацію 1968 року від ситуації у світі, котра була нормою у 1868 році, а про 1768 рік годі й казати. У 1968 році на Заході, а потім і в результаті східноєвропейських революцій 1989 року утвердився новий соціальний клас. Збільшувалася частка протестувальників і, звісно, їхні численні лідери були, з інституціональної точки зору, особами найманої праці з вищою освітою — яких називали то студентами, то інтелігенцією, то спеціалістами або робітничим

класом “науково-технічного століття”. Фундаментальною реальністю цього соціального класу (до якого, слід визнати, можемо належати ми самі) є залежність від регулярної заробітної плати в дорослому житті. Це поріднює нас із пролетаріатом. Але нові наймані працівники мають доволі значний обсяг складних знань (професійного або символічного капіталу), накопичених упродовж тривалого періоду навчання в школі й університеті. Ще однією відмінністю від становища західного пролетаріату епохи Карла Маркса сьогодні є те, що зайнятість і життєві умови освічених фахівців у переважній більшості випадків залежать від великих безособових інститутів, від бюрократій — державних органів, приватних корпорацій тощо.

Новий народний клас пізнього капіталізму має неабиякий символічний капітал, високу самооцінку, значну чисельність та обширні взаємозв'язки (інтернет справді має величезне значення, хоч би яким ефемерним і суперечливим воно було). Разом із тим цей клас потерпає від підпорядкування, а також монотонної й відносно погано оплачуваної конторської праці, якщо не від страху перед безробіттям, що несе із собою приниження. Як результат — дуже суперечлива класова свідомість. З одного боку, новітній різновид пролетаріату схильний до анархізму як форми протесту проти безособової та бюрократичної “системи”. Це можна простежити в контркультурних рухах 1960–1970-х років і символічного неприйняття комуністичного чиновництва у 1980-ті роки. З іншого боку, зароджувані установки на самоствердження проти панівних інститутів знаходять свою форму і мету в конс'юмеризмі, фантазіях “креативного класу” і “незалежних стартапів”, аж до ринкового лібертаріанства. І ще один ідеологічний тренд — релігійний фундаменталізм і містика в душі “Нью-Ейдж”. Чи варто нам тоді дивуватися, що цей новий клас, відтоді, коли його ранні антисистемні спонуки пішли в нікуди, настільки легко був прив'язаний до неоліберального проекту в цій новітній реінкарнації буржуазної гегемонії?

Іронія полягала в тому, що вроджена суперечність між пріоритетами суспільної легітимності і приватного прибутку змушувала капіталістів зраджувати своїх нових політичних прихильників з освічених середніх класів. Ентузіазм стосовно глобалізації та комп'ютерних технологій зруйнувався при усвідомленні того, що і “просторове розв'язання проблеми” (переміщення робочих місць у колишній “третій світ”), і “технологічне розв'язання” (винайдення якихось нових продуктів і передових ринків) призвели до нечуваного відновлення норми прибутку для невеликої меншості за рахунок масового знищення кваліфікованих робочих місць середнього класу [Collins, 2013]. Національна гордість і ксенофобські забобони народних мас на капіталістичному Заході (що нині включає й Росію) неминуче притуплятимуться усвідомленням необхідності звертатися по допомогу до держав, які перебувають під контролем олігархічного великого бізнесу. Це не рятує від критичного виснаження державних бюджетів унаслідок масштабних фінансових операцій з порятунку банків та інших фінансових інститутів після великої рецесії 2008 року. За відсутності позитивної політичної альтернативи таке зростання розпачу при відновленні нерівності може призвести радше до “відродження всієї старої мерзоти” (Маркс), ніж до надії. Звідси нагальна

потреба перебудови всього інтелектуального проекту історичної соціології та економіки розвитку.

Я почав з обіцянки продемонструвати підстави для оптимізму стосовно еволюційного майбутнього людства. На тлі інтелектуального клімату останніх трьох десятиліть може видатися нелогічним усе ще сподіватися на розширення бюрократичної влади великих організацій. Дозвольте пояснити цей парадокс. Ми почали з дуже ранньої передісторії, встановивши, таким чином, точку відліку. Люди відрізняються від інших приматів саме своїми моделями соціальної поведінки. Найуспішніші форми адаптації наших предків полягали, мабуть, у досягненні вищих рівнів егалітаризму й альтруїзму. Ми, можна сказати, допитливі, товариські й готові до взаємодії істоти, вельми неналаштовані щодо нерівності. Це незвичайно позитивне твердження стосовно природи людини дедалі частіше знаходить докази в приматології, антропології і мікросоціології індивідуальних взаємодій [Collins, 2008]. Але все змінилося із переходом до сільського господарства і досягнення набагато вищої щільності населення, коли меншість стала соціальним хижаком, тоді як більшість була доведена до рівня тяглових тварин [Scott, 2017].

Історичний поворот у розвитку соціальної нерівності вкорінений у швидkozмінюваній політичній економії сучасного Заходу. Капіталізм створив свої сили опору, якщо не власних могильників, що прагнуть встановлення демократії і є здатними до мобілізації ресурсів. Разом із тим держави сприяли створенню національних політичних арен і громадянств, котрі тепер можуть висувати до своїх правителів узгоджені вимоги. Це був процес, сповнений революцій і контрреволюцій.

Але правителі не могли більше дозволити собі діяти як примхлива аристократія, котра дбає лише про власні інтереси, щоб не загинути в перебігу сучасних війн між державами і революційних потрясінь. Правлячі класи перетворилися на бюрократичних службовців держави, цивільних та військових чиновників і служителів культу, а також світську інтелігенцію і професіоналів. Колишні вожді приборкували себе, вступаючи на державну службу. Їхні нащадки цивілізувалися через демократичні претензії при доборі кандидатів для вищих державних посад [Elias, 2000]. Так держави, спроектовані як військові машини та апарат для вилучення податків, мусили надати громадянам гарантії від самих себе. Сучасні держави набувають нові “неприродні” для них функції, такі як регулювання ринку і соціальне забезпечення [Bourdieu, 2014].

Сучасна демократизація досягалася і консолідувалася під загрозою війн і революцій, але навіть тоді дуже нерівномірно. Жахливі великі рецидиви відбувалися впродовж XX століття. Тільки після 1945 року, кінця найбільшої війни в історії людства, відбулася демократизація, консолідована на Заході, і вона почала швидко поширюватися на інші регіони світу. На рівні конкретних історій все це видається досить випадковим, зумовленим конкретними обставинами. Але на рівні всесвітньо-історичного узагальнення цей процес постає як еволюційний, адже нерівномірне наростання соціальної складності перешкоджає повному відкочуванню назад, усуваючи непри-

миренних консерваторів у програних війнах і дедалі частіше завдяки успішним революціям і реформам.

Розглядані нами під цим кутом зору останні неоліберальні десятиліття можуть виглядати як еволюційна аномалія. Походження неоліберальної реакції не було неминучим: чи могло це явище набути глобального розмаху без падіння Радянського Союзу? Неолібералізм став гегемоністським проектом, позаяк класові фракції західних капіталістів, в основному пов'язаних зі Сполученими Штатами, з різних історичних причин зберегли значну автономну владу у 1970–1980-х роках порівняно з іншими фракціями еліти. Це, зрештою, було пов'язане з тим, що Сполучені Штати безпосередньо не потерпали від величезного стресу світових війн і подальших народних повстань. І насамперед в Америці верхівка капіталістів залишалася групою особистих вождів. Ні, в тому, що вони очолюють приватні корпоративні бюрократії, немає жодної суперечності. Із біографій топ-менеджерів, і особливо із журналістських розслідувань у зв'язку зі скандалами, що регулярно відбуваються, ми можемо дізнатися, що на самій верхівці корпорації управляються саме як вождівства. Ознакою і перевагою реальної влади в сучасному бюрократичному інституті є здатність вивести себе з-під звітності й бюрократичної рутини. Коли у 1970-х роках капіталістичні вожді зіткнулися з небезпекою нової хвилі регулювання й оподаткування, тобто перспективою бути остаточно приборканими і включеними в якість простих економічних менеджерів у державні структури, вони енергійно протидіяли цьому і рятувалися в невідкладному регулюванню прихистку глобалізації.

Неоліберальна реакція мала більш ніж достатньо часу для підриву і руйнації легітимності держав і тих засобів, котрі держави використовують для самозахисту від різного роду зазіхань. Останнє, вочевидь, включає і захист від своєкорисливого руйнування довкілля. Але якщо ця застрашлива перспектива взагалі почала віддалено вимальовуватися на обрії кілька десятиліть тому, то більш безпосередні наслідки можна бачити всюди. Останніми роками багато дрібних вождів вийшли з послуху й стали досить хижими. Вони виступають під різними іменами, у тому числі “диких” спекулянтів, олігархів, корумпованих членів політичного класу, популістів, гангстерів, торговців людьми, польових командирів, релігійних фанатиків і терористів. За всіх відмінностей між ними ці персонажі мають одну спільну рису: вони є своєкорисливими і жадібними підприємцями, що перебувають поза суспільним контролем.

Але чи буде ця найпізніша версія “темного віку” кінцем історії? На щастя, надто багато в нашій недавній історії та інститутах (котрі, нагадаємо, наділені “в'язкістю”) противиться цій перспективі. Переважна більшість держав не зазнають руйнації, а чимало їх у Латинській Америці та Східній Азії продовжують консолідуватися. Марксистсько-ленінська ортодоксія, що колись мала намір стати новоявленим християнством, припинила своє існування. Ідеологічне поле втратило переважну частину свого поляризувального напруження, з його цензурою ортодоксальних кордонів, і тому змогло стати більш відкритим до інновацій. Американська гегемонія все ще розмахує кулаками на Близькому Сході, але тепер вона явно занепадає. Наразі у США немає геополітичного суперника або зіставної з ними за військово-

вою могутністю держави, і мало що вказує на те, що Росія або Китай можуть стати чи стануть військовими суперниками США. Це потенційно дуже обнадійлива перспектива. Світ може стати ще більш мирним, а його значні частини вже є більш мирними, ніж у будь-який інший час за останні століття. Крім того, схоже, що демографічна динаміка стабілізується у більшості регіонів світу (за винятком країн Африки на південь від Сахари). Технологічний розвиток та економічне зростання тривають, хоч і не в тому темпі, що у повоєнні роки.

Одне слово, нема підстав очікувати, що неолібералізм може закінчитися колосальною війною або нещадною і кривавою революцією. Імовірніше він виснажиться в перебігу затяжної рецесії, центром якої будуть Сполучені Штати. Корисливі підприємці, включно з усім розмаїттям економічних вождів, мають бути наново приборкані у своєму користолобстві, цього разу майже остаточно. Тоді людство зможе продовжити своє тривале еволюційне повернення до егалітаризму. Дозвольте звернути вашу увагу на головний момент. Особисте вождівство за визначенням є деспотичним. Проте інфраструктурна потужність сучасних держав піддається суспільному контролю і демократизації.

Наостанок висловлю попередні міркування з приводу розумної заміни винахідницького підприємництва економічних вождів. Як і раніше, зберігає слушність і підтверджується не тільки неоліберальними аргументами теза, що бюрократія не надто винахідлива. Як і будь-яка велика машина, вона схильна до інерції. Це означає, що сама лише бюрократія не може забезпечити людству краще майбутнє. Напевно, анархістські мрії про кооперативні творчі спільноти можуть стати більш реалістичними у світі із приборканою геополітикою та ринками. Це не означає, що настане рай, адже ми все одно зіткнемося з такими серйозними викликами, як деградація довкілля і злидні. Ми також стикатимемося з багатьма проблемами на особистому рівні, такими як старість, особливо у групах населення, що швидко старіють і не мають підтримки з боку великих (і, не забуваймо, патріархальних) сімей. Але в разі поєднання соціальної ініціативи зі сталістю та життєздатністю великих організацій ми могли б стати більш підготовленими до розв'язання наших проблем. Це те, що мені видається найвищою мірою вартим дискусій сьогодні.

Джерела/References

- Abu-Lughod, J. L. (1989). *Before European hegemony: The world system A.D. 1250–1350*. New York, NY: Oxford University Press.
- Allen, R. C. (2011). *Global economic history: A very short introduction*. New York, NY: Oxford University Press.
- Anderson, P. (1974). *Passages from antiquity to feudalism*. London: New Left Books.
- Arrighi, G. (2010). *The long twentieth century: Money, power, and the origins of our times* (Rev. ed.). London, England: Verso.
- Boehm, C. (2001). *Hierarchy in the forest: The evolution of egalitarian behavior* (Rev. ed.). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bourdieu, P. (2014). *On the state: Lectures at the Collège de France, 1989–1992*. Cambridge, England: Polity Press.

Cashdan, E. A. (1980). Egalitarianism among hunters and gatherers. *American Anthropologist*, 82(1), 116–120.

Cipolla, C. M. (1965). *Guns, sails, and empires: Technological innovation and the early phases of European expansion, 1400–1700*. New York, NY: Pantheon Books.

Cline, E. H. (2014). *1177 B.C.: The year civilization collapsed*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Collins, R. (1999a). An Asian route to capitalism. In R. Collins, *Macrohistory: essays in sociology of the long run* (pp. 26–42). Stanford, CA: Stanford University Press.

Collins, R. (1999b). The European sociological tradition and twenty-first-century world sociology. In J. L. Abu-Lughod (Ed.), *Sociology for the twenty-first century: Continuities and cutting edges* (pp. 26–42). Chicago, IL: The University of Chicago Press.

Collins, R. (2008). *Violence: A micro-sociological theory*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Collins, R. (2013). The end of middle-class work: no more escapes. In I. Wallerstein, R. Collins, M. Mann, G. Derluguian, & C. Calhoun, *Does capitalism have a future?* (pp. 37–70). New York, NY: Oxford University Press.

Derluguian, G. (1996). The social cohesion of the states. In I. Wallerstein & T. K. Hopkins (Eds.), *The age of transition: Trajectory of the world-system, 1945–2025* (pp. 148–177). London: Zed Books.

Derluguian, G. (2013). What communism was. In I. Wallerstein, R. Collins, M. Mann, G. Derluguian, & C. Calhoun, *Does capitalism have a future?* (pp. 99–130). New York, NY: Oxford University Press.

Elias, N. (2000). *The civilizing process: Sociogenetic and psychogenetic investigations* (Rev. ed.). Oxford, England: Basil Blackwell.

Finlayson, C. (2009). *The humans who went extinct: Why Neanderthals died out and we survived*. New York, NY: Oxford University Press.

Flannery, K., & Marcus, J. (2012). *The creation of inequality: How our prehistoric ancestors set the stage for monarchy, slavery, and empire*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Gould, S. J. (1996). An epilog on human culture. In S. J. Gould, *Full house: The spread of excellence from Plato to Darwin* (pp. 217–230). New York, NY: Harmony Books.

Hanson, S. E. (2010). *Post-imperial democracies: Ideology and party formation in Third Republic France, Weimar Germany, and post-Soviet Russia*. New York, NY: Cambridge University Press.

Harvey, D. (2005). *A brief history of neoliberalism*. New York, NY: Oxford University Press.

Johnson, A. W., & Earle, T. (2000). *The evolution of human societies: From foraging group to agrarian state* (2nd ed.). Stanford, CA: Stanford University Press.

Lachmann, R. (2000). *Capitalists in spite of themselves: Elite conflict and economic transitions in early modern Europe*. New York, NY: Oxford University Press.

Lieberman, V. (2003). *Strange parallels: Southeast Asia in global context, c. 800–1830* in 2 vol. Vol. 1. *Integration on the mainland*. Cambridge, England: Cambridge University Press.

Lieberman, V. (2009). *Strange parallels: Southeast Asia in global context, c. 800–1830* in 2 vol. Vol. 2. *Mainland mirrors: Europe, Japan, China, South Asia, and the islands*. New York, NY: Cambridge University Press.

Mann, M. (1986). *The sources of social power* in 3 vol. Vol. 1. *A history of power from the beginning to A.D. 1760*. Cambridge, England: Cambridge University Press.

Ristvet, L. (2007). *In the beginning: World history from human evolution to the first states*. New York, NY: McGraw-Hill.

Scott, J. C. (2017). *Against the grain: A deep history of the earliest states*. New Haven, CT: Yale University Press.

Silver, B. J. (2003). *Forces of labor: Workers' movements and globalization since 1870*. New York, NY: Cambridge University Press.

Tilly, Ch. (1990). *Coercion, capital, and European states, A.D. 990–1990*. Oxford, England: Basil Blackwell.

Turchin, P., Currie, T., & Whitehouse, H. (in press). Understanding the dynamics of inequality over the long term: A cultural evolution approach.

Wallerstein, I. (2001). *Unthinking social science: The limits of nineteenth-century paradigms* (2nd ed.). Philadelphia, PA: Temple University Press.

Wallerstein, I. (2011). *The modern world-system IV: Centrist liberalism triumphant, 1789–1914*. Berkeley: University of California Press.

Матеріал отримано/Received 05.02.2019

Переклад з англійської АНДРІЯ МАЛЮКА

ГЕОРГІЙ ДЕРЛУГ'ЯН

Соціальна нерівність в еволюції людських суспільств

У статті розглядається виникнення соціальної нерівності в процесі еволюції людських суспільств та можливості її подолання. Люди відрізняються від інших приматів високим рівнем егалітаризму та альтруїзму, що забезпечував успішнішу адаптацію людських колективів на ранніх етапах розвитку суспільства. З переходом до сільського господарства і досягненням високої густоти населення виникає та інституціоналізується соціальна нерівність на підставі нерівності матеріальних активів і символічного багатства. З'являються нові інститути ведення війни для завоювання і поневолення сусідів, які займаються продуктивною працею.

У міру посилення своєї влади над природою люди також установлюють і зміцнюють владу над іншими людьми. Виникає вождівство як новий тип політії. На базі елементарних форм влади (політичної, економічної та ідеологічної) поступово формуються держави. Відповідні суспільства характеризуються соціальною нерівністю та жорстокістю, зокрема рабством, масовим насильством і численними людськими жертвами.

Нині старі елементарні типи влади, притаманні особовому вождівству, все ще функціонують поряд із сучасними інститутами державної та приватної бюрократії. Звідси — ключова політична суперечність нашого часу: накладення індивідуальної деспотичної влади на публічну інфраструктуру. Втім, еволюція суспільства відбувається в напрямі дедалі ефективного поєднання соціальної ініціативи зі стійкістю та життєздатністю великих організацій.

Ключові слова: соціальна еволюція, соціальна нерівність, вождівство, індивідуальна деспотична влада, публічна інфраструктурна влада

ГЕОРГІЙ ДЕРЛУГ'ЯН

Социальное неравенство в эволюции человеческих обществ

В статье рассматривается возникновение социального неравенства в ходе эволюции человеческих обществ и возможности его преодоления. Люди отличаются от других приматов высоким уровнем эгалитаризма и альтруизма, обеспечивавшим более успешную адаптацию человеческих коллективов на ранних этапах развития общества. С переходом к сельскому хозяйству и достижением высокой плотности населения возникает и институционализируется социальное неравенство на основании неравенства материальных ак-

тивов и символического богатства. Появляются новые институты ведения войны для завоевания и порабощения соседей, занимающихся производительным трудом.

По мере усиления своей власти над природой люди устанавливают и укрепляют власть над другими людьми. Возникает вождество как новый тип политики. На основании элементарных форм власти (политической, экономической и идеологической) постепенно формируются государства. Соответствующие общества характеризуются социальным неравенством и жестокостью, включая рабство, массовое насилие и многочисленные человеческие жертвы.

Ныне старые элементарные типы власти, присущие личному вождеству, все еще функционируют наряду с современными институтами государственной и частной бюрократии. Отсюда — ключевое политическое противоречие нашего времени: наложение индивидуальной деспотической власти на публичную инфраструктурную. Впрочем, эволюция общества происходит в направлении все более эффективного сочетания социальной инициативы с устойчивостью и жизнеспособностью крупных организаций.

Ключевые слова: *социальная эволюция, социальное неравенство, вождество, индивидуальная деспотическая власть, публичная инфраструктурная власть*

GEORGI DERLUGUIAN

Social inequality in the evolution of human societies

The author develops ideas about the origin of social inequality during the evolution of human societies and reflects on the possibilities of its overcoming. What makes human beings different from other primates is a high level of egalitarianism and altruism, which contributed to more successful adaptability of human collectives at early stages of the development of society. The transition to agriculture, coupled with substantially increasing population density, was marked by the emergence and institutionalisation of social inequality based on the inequality of tangible assets and symbolic wealth. Then, new institutions of warfare came into existence, and they were aimed at conquering and enslaving the neighbours engaged in productive labour.

While exercising control over nature, people also established and strengthened their power over other people. Chiefdom as a new type of polity came into being. Elementary forms of power (political, economic and ideological) served as a basis for the formation of early states. The societies in those states were characterised by social inequality and cruelties, including slavery, mass violence and numerous victims.

Nowadays, the old elementary forms of power that are inherent in personalistic chiefdom are still functioning along with modern institutions of public and private bureaucracy. This constitutes the key contradiction of our time, which is the juxtaposition of individual despotic power and public infrastructural one. However, society is evolving towards an ever more efficient combination of social initiatives with the sustainability and viability of large-scale organisations.

Keywords: *social evolution, social inequality, chiefdom, individual despotic power, public infrastructural power*